

Struktura arki Noego (Rdz 6,14-16) w pismach św. Augustyna

The Structure of Noah's Ark (Gen 6:14-16) in the Writings of St. Augustine

Piotr Kochanek¹

Abstract: Augustine reconstructed the structure of Noah's ark on the basis of Gen 6:14-16 and the writings of several of his predecessors. This reconstruction had a great influence on subsequent generations of Latin ecclesiastical writers. On the one hand, the Bishop of Hippo gathered the achievements of his predecessors in this matter, and on the other hand, he added many important new elements. In this way, he created his own image of the structure of Noah's Ark. However, this image is scattered throughout many of his writings. It could be said that Augustine returned to the issue of the structure of Noah's Ark several times. The most important descriptions of this structure are presented in four of his works. In chronological order, they are: *Contra Faustum*, *De baptismo*, *De civitate Dei* and *Quaestiones in Heptateuchum*. Noteworthy passages on the structure of the ark are also in (in alphabetical order): *Contra Secundinum*, *De doctrina christiana*, *Enarrationes in Psalmos*, *Epistula ad Catholicos de secta Donatistorum*, *In Ioannis Evangelium tractatus CXXIV* and in *Sermones*. In general, Augustine's image of the structure of the ark was intended not only to „satisfy” the connoisseurs of biblical theology of his time, but also to satisfy the curiosity of ordinary people, for whom Noah's Ark could be treated as some kind of interesting, biblical technical detail.

Keywords: Gen 6:14-16; Noah's Ark; Augustine bishop of Hippo

Niniejszy artykuł jest kolejnym studium, jakie wpisuje się w najnowszą polską bibliografię odnoszącą się do technicznych aspektów arki Noego². Trzeba jednak podkreślić, że w łacińskiej literaturze patrystycznej

¹ Prof. dr hab. Piotr Kochanek, Katedra Historii Starożytnej, Bizantyńskiej i Średniowiecznej, Instytut Historii, Wydział Nauk Humanistycznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Polska; e-mail: lu2005harn@yahoo.de; ORCID: 0000-0001-9702-548X.

² P. Kochanek, *Arka Noego Michała Anioła w kontekście chrześcijańskiej tradycji bizantyńskiej i łacińskiej*, w: *Male miasta. Ruch i zmiana*, red. M. Zemło, Acta Collegii Suprasliensis 34, Białystok – Dębica – Supraśl 2024, s. 15-100; P. Kochanek, *Geneza*

i średniowiecznej funkcjonuje kilka traktatów poświęconych w całości arce Noego, które ten motyw biblijny mają już w samym swym tytule. Chodzi o krótką rozprawkę Grzegorz z Elwiry (zm. ok. 392)³, napisaną około 360 roku, o pismo Ambrożego z Mediolanu (ok. 340-4 IV 397)⁴, zredagowane około 379 roku, i o dwa traktaty Hugona ze św. Wiktora (1096-11 II 1141)⁵, które powstały między 1128 a 1131 rokiem. Należy jednak pamiętać, że motyw arki Noego w literaturze Zachodu nie ogranicza się do wspomnianych tutaj pism. Wręcz przeciwnie, był on stale obecny praktycznie u wszystkich eminentnych pisarzy łacińskich tego okresu w wielu dziełach, które wprost nie zajmowały się tym zagadnieniem.

Zainteresowanie to nie osłabło również w następnych okresach dziejów kultury europejskiej. W drugiej połowie XVI wieku, a dokładnie w 1554 roku, ujrzała światło dzienne pierwsza znacząca rozprawa nowożytna nosząca tytuł *De arca Noe*, której autorem był francuski kanonik regularny Jean Borrel (1492-1564/1572)⁶, posługujący się zlatynizowaną formą swego nazwiska – Joannes Buteo. W powyższym traktacie ten katolicki autor cofnął się daleko w głąb tradycji patrystycznej. Dzięki temu retrospektywnemu ujęciu w jego dziele znalazły

i struktura arki Noego w II Homilii do Księgi Rodzaju Orygenes w przekładzie Rufina z Akwilei, „In Gremium” 18 (2024) s. 155-173; P. Kochanek, *Struktura arki Noego (Rdz 6,14-16) w łacińskich źródłach patrystycznych przed Augustynem z Hippony*, VoxP 91 (2024) s. 321-340.

³ Gregorius Iliberritanus, *De arca Noe*, w: Gregorius Iliberritanus, *Quae superunt*, ed. V. Bvlhart, CCL 69, Tvrnholti 1967, s. 149-155. Por. M. Dulaey, *Le „De arca” de Grégoire d’Elvire et la tradition exégétique ancienne*, „Graphè” 15 (2006) s. 79-102; Kochanek, *Struktura arki Noego (Rdz 6,14-16) w łacińskich źródłach*, s. 327-331.

⁴ Ambrosius, *De Noe*, ed. C. Schenkl, w: Ambrosius, *Opera*, cz. 1, CSEL 32, Praeae – Vindobonae – Lipsiae 1896, s. 413-497 (= PL 14, 361A-416D). Tytuł tego krótkiego pisma brzmiał dawniej *De Noe et arca* – PL 14, 361-362. Por. Kochanek, *Struktura arki Noego (Rdz 6,14-16) w łacińskich źródłach*, s. 331-334.

⁵ Hugo de Sancto Victore, *De arca Noe*, w: Hugo de Sancto Victore, *De archa Noe. Libellus de formatione arche*, ed. P. Sicard, CCCM 176, Turnhout 2001, s. 3-117 (= PL 176, 617-680D: *De arca Noe morali*); Hugo de Sancto Victore, *Libellus de formatione arche*, w: Hugo de Sancto Victore, *De archa Noe. Libellus de formatione arche*, ed. P. Sicard, CCCM 176, Turnhout 2001, s. 121-162 (= PL 176, 681A-704A: *De arca Noe mystica*). Por. C. Rudolph, *The Mystic Ark. Hugh of Saint Victor, Art, and Thought in the Twelfth Century*, Cambridge 2014.

⁶ J. Buteo, *De arca Noe, cuius formae capacitatisque fuerit*, w: J. Buteo, *Opera geometrica*, Lugduni 1554, s. 5-30. Por. Johannes Buteo, *The Shape and Capacity of Noah’s Ark*, tr. T. Griffith – N. Miller, Center for Origins Research Issues in Creation 2, Eugene 2008.

się aż cztery rekonstrukcyjne modele arki, które J. Borrel wykonał na podstawie opisów przedstawionych przez Orygenes (ok. 185-ok. 254), Hugona ze św. Wiktora, anonimowe opisy „secundum aliquos doctores” oraz Tomasza de Vio zwanego od swego rodzinnego miasta, Gaety, Kajetanem (20 II 1469-9 VIII 1534)⁷. Kolejna ważna praca ukazała się w 1572 roku. Jej autorem był hiszpański dominikanin Benito Arias Montano (1527-1598). Był on odpowiedzialny za naukową stronę nowego wydania Biblii, zwanego *Poliglotą Antwerpską*, znaną także pod innymi łacińskimi tytułami *Biblia Regia*, *Biblia Polyglotta* lub *Biblia Plantiniana*. Została ona wydana w ośmiu tomach, między 1568 a 1572 rokiem. Trzy ostatnie tomy zostały pomyślane jako narzędzie mające pomóc czytelnikowi w lekturze tego wydania Pisma Świętego. Z punktu widzenia niniejszych analiz ważny jest ostatni, ósmy tom, w ramach którego zostały opracowane w jeden wolumen dwie rozprawy B. Ariasa Montano. Pierwsza z nich nosi tytuł *Liber Ioseph*⁸, druga – *Exemplar, sive, de sacris fabricis liber*. Każda z tych rozpraw składa się z kilku niewielkich traktatów, mających osobną paginację. Pierwszy traktat drugiej rozprawy nosi tytuł *Noah, sive, de arcae fabrica, et forma*⁹. Wśród traktatów na temat arki Noego należy wymienić również dwa inne opracowania: studium z 1575 roku, którego autorem był Matthäus Host (1509-29 IV 1587)¹⁰, profesor języka greckiego na Uniwersytecie Brandenburskim we Frankfurcie nad Odrą (zwanym też „Viadrina”), oraz monografię, która ukazała się w 1639 roku, autorstwa niemieckiego jezuitę Jeremiasa Drexela (15 VIII 1581-19 IV 1638)¹¹. Z kolei w 1668 roku biskup anglikański, John Wilkins (14 II 1614-19 XI 1672) w swej obszernej pracy na temat języka poświęcił arce Noego osobny paragraf¹². Jednak prawdopodobnie

⁷ Buteo, *De arca Noe*, s. 29.

⁸ B. Arias Montanus, *Liber Ioseph, sive, de arcano sermone, ad sacri apparatus instructionem*, Antverpiæ 1571.

⁹ B. Arias Montanus, *Noah, sive, de arcae fabrica, et forma*, w: *Exemplar, sive, de sacris fabricis liber*, Antverpiæ 1572, s. 6-18.

¹⁰ M. Hostus, *In fabricam arcae Noah Genes. VI. diligens inquisitio*, Francofordiae ad Oderam 1575.

¹¹ J. Drexel, *Noe architectus arcae in diluvio nauarchus, descriptis et morali doctrina illustratus*, Monachii 1639.

¹² J. Wilkins, *A Essay toward a Real Character, and a Philosophical Language* II 5, 6, London 1668, s. 162-168 (tytuł tego paragrafu został podany tylko w spisie treści (bez paginacji) na początku tego dzieła: „Digression concerning the capacity of Noak's Ark”). Por. C. Emery, *John Wilkins and Noah's Ark*, „Modern Language Quarterly” 9/3 (1948) s. 286-291; S. Zinato, *Arranging „Res” and „Things” in Restoration*

najobszerniejsza i najpoczytniejsza swego czasu rozprawa na temat arki Noego ukazała się w 1675 roku, a jej autorem był niemiecki jezuita Athanasius Kircher (2 V 1602-27 XI 1680)¹³. W swej pracy, dedykowanej królowi Hiszpanii, Karolowi II (6 XI 1661-1 XI 1700; panował od 17 IX 1665), A. Kircher starał się dowieść, że biblijna koncepcja struktury arki, która ratuje wszystkie gatunki zwierząt i ptaków, jest do pogodzenia ze współczesnym mu stanem wiedzy. Był to zatem swego rodzaju konkordyzm. A. Kircher, podobnie jak J. Borrel, zaproponował także cztery propozycje jej rekonstrukcji, na podstawie pism wybranych autorytetów. Byli nimi kolejno: Orygenes, Hugo ze św. Wiktora, Tomasz de Vio Kajetan oraz Mikołaj z Liry (ok. 1270-ok. 1340)¹⁴. Jak widać, trzy pierwsze nazwiska są tożsame z tymi, na których oparł się J. Borrel. Jednak, co warto zaznaczyć, rekonstrukcje schematów arki wykonane na bazie ich pism przez niemieckiego jezuitę różnią się znacznie od modeli zaprezentowanych na podstawie tych samych źródeł przez francuskiego kanonika. Różnice te zdają się wskazywać na pewne trudności w graficznej interpretacji biblijnego opisu arki. Warto też zwrócić uwagę na fakt, że obie „listy” modeli otwiera Orygenes, piszący w III wieku, i Hugo ze św. Wiktora, działający w XII wieku. W ten sposób ich imiona zdają się wyznaczać w oczach cytowanych wyżej autorów swego rodzaju cezury czasowe, jeśli chodzi o najstarsze propozycje rekonstrukcji biblijnej arki Noego. Chronologicznie natomiast najbliższym, wspólnym dla obu autorów punktem odniesienia jest włoski dominikanin i kardynał, Kajetan. W ćwierć wieku po ukazaniu się monografii A. Kirchera, czyli w 1700 roku, światło dzienne ujrzała rozprawa nosząca tytuł *Dissertation sur l'Arche de Noé*, której autorem był Jean Le Pelletier (29 XII 1633-31 VIII 1711)¹⁵.

Times: Wilkins's Noah's Ark Sabotaged on the Comic Stage, w: *Rehearsals of the Modern: Experience and Experiment in Restoration Drama*, red. S. Zinato, Domini. Critica e Letteratura 100, Napoli 2010, s. 35-48.

¹³ A. Kircher, *Arca Noë in tres libros digesta*, Amstelodami 1675. Por. O. Breidbach – M.T. Ghiselin, *Athanasius Kircher (1602-1680) on Noah's Ark: Baroque „Intelligent Science” Theory*, „Proceedings of the California Academy of Sciences” 57/36 (2006) s. 991-1002; C. Poulouin, L'„Arca Noae” de Kircher (1675): relire le récit biblique après la critique libertine, „Graphè” 15 (2006) s. 135-156; P.A. Fabre, *L'Arche de Kircher: Le dernier voyage de l'Arche de Noé dans le monde moderne*, RHR 239/2 (2022) s. 361-379.

¹⁴ Kircher, *Arca Noë*, s. 43 (I 2, 11).

¹⁵ J. Le Pelletier, *Dissertation sur l'Arche de Noé*, w: J. Le Pelletier, *Dissertations sur l'Arche de Noé, et sur l'Hémine et La Livre de S. Benoist*, Rouen 1700, s. 1-520.

Wskazane wyżej traktaty nowożytne na temat arki Noego nie tworzą kompletnej listy, mają tylko wskazać na niesłabnące zainteresowanie tym przedmiotem. Zainteresowanie to istnieje po dzień dzisiejszy. Arka jest bowiem stale obecna przede wszystkim, co zrozumiałe, w komentarzach do Księgi Rodzaju. Jednak obok egzegetów wiele miejsca poświęcają także temu zagadnieniu historycy, przede wszystkim historycy Kościoła i patrologi¹⁶, oraz historycy sztuki¹⁷. Ponadto osobny segment stanowią hasła

¹⁶ Por. E.S. McCartney, *Noah's Ark and the Flood: A Study in Patristic Literature and Modern Folklore*, „Papers of the Michigan Academy of Science, Art and Letters” 18 (1932) s. 71-100; P.I. Lundberg, *La typologie baptismale dans l'ancienne Église*, Acta Seminarii Neotestamentici Upsaliensis 10, Leipzig – Uppsala 1942, s. 73-116; J. Daniélou, *Déluge, baptême, jugement*, „Dieu Vivant” 8 (1947) s. 95-112; J. Daniélou, *Sacramentum futuri: études sur les origines de la typologie biblique*, Études de Théologie Historique 25, Paris 1950, s. 69-85; J. Daniélou, *Les symboles chrétiens primitifs*, Paris 1961, s. 65-76; D.C. Allen, *The Legend of Noah: Renaissance Rationalism in Art, Science, and Letters*, Illinois Studies in Language and Literature 33, 3/4, Urbana 1949; H. Rahner, *Antenna crucis VII: Die Arca Noe als Schiff des Heils*, ZKTh 86/2 (1964) s. 137-179 (= H. Rahner, *Symbole der Kirche. Die Ekklesiologie der Väter*, Salzburg 1964, s. 504-547); J.P. Lewis, *A Study of the Interpretation of Noah and the Flood in Jewish and Christian Literature*, Leiden 1968, s. 101-120, 156-180; E.N. Testa, *La figura di Noé secondo i SS. Padri (contributo alla storia della esegesi)*, „Liber Annuus” 20 (1970) s. 138-165; J.P. Lewis, *Noah and the Flood in Jewish, Christian, and Muslim Tradition*, „The Biblical Archeologist” 47/4 (1984) s. 224-239; E.F. Tonsing, *The Interpretation of Noah in early Christian Art and Literature*, University of California, Santa Barbara 1978 (Ph.D. Dissertation, wydana w: Ann Arbor, University Microfilms International, 1984); Ch. Böttrich, *Die Baumaße der Arche in jüdischer und christlicher Auslegung*, „Leqach” 1 (2001) s. 90-101; M.W. Wilson, *Noah, the Ark, and the Flood in Early Christian Literature*, „Scriptura” 113/3 (2014) s. 286-297; M. Dedié, *Noé dans la tradition syriaque. Une mer de symboles*, RHR 232/4 (2015) s. 585-622.

¹⁷ Por. J. Wilpert, *Die Malereien der Katakomben Roms*, Freiburg im Breisgau 1903, s. 344-350; J. Fink, *Noe der Gerechte in der frühchristlichen Kunst*, Beihefte zum Archiv für Kunstgeschichte 4, Münster 1955; L. Budde, *Die rettende Arche Noes*, RivAC 32 (1956) s. 41-58; E. Dinkler-von Schubert, *Arca und scrinium: zu Ikonographie und Zweckbestimmung spätrömischer Kästchen*, JbAC 23 (1980) s. 141-157; R.W. Unger, *The Art of Medieval Technology: Images of Noah the Shipbuilder*, New Brunswick 1991, s. 29-49; M.-T. Lezzi, *L'arche de Noé en forme de bateau: naissance d'une tradition iconographique*, „Cahiers de Civilisation Médiévale” 37 (1994) s. 301-324; C. Villain-Gandossi, *À propos de la construction de l'arche de Noé à travers l'iconographie médiévale*, „Archaeonautica” 14 (1998) s. 195-203; J. Arce, *Noé en Mérida (Augusta Emerita)*, „Archivo Español de Arqueología” 73/181-182 (2000) s. 285-293; A. Contessa, *Noah's Ark on the two Mountains of Ararat: The Iconography of the Cycle of Noah in the Ripoll and Roda Bibles*, „Word & Image” 20/4 (2004) s. 257-270; L. Avellis, *Note sull'iconografia di Noé nell'arca (III-VI sec.)*, VetCh 45 (2008) s. 19-45; G. Gasbarri,

encyklopedyczne¹⁸, które trafiają bodajże do najszerszego kręgu odbiorców. Istnieją także liczne publikacje, których autorzy podejmują próby określenia miejsca, gdzie po potopie osiadła arka Noego. Opracowania te jednak odbiegają często od klasycznie pojmowanych standardów naukowości.

Przechodząc do analizy struktury arki u Augustyna z Hippony (13 XI 354-28 VIII 430), trzeba przypomnieć, że był on uczniem Ambrożego z Mediolanu, a zatem autora jednego z pism poświęconych wprost arce Noego. Poza tym około 401-404¹⁹ roku ukazał się łaciński przekład Orygenesowej *Homilii II do Księgi Rodzaju* pióra Rufina z Akwilei (ok. 345-ok. 411), dzięki któremu homilia ta nie tylko została udostępniona łacińskiemu Zachodowi, lecz także dotrwała do naszych czasów²⁰. Pismo to zaś było, jak wiadomo, w całości poświęcone wieloaspektowej analizie arki Noego, zgodnie ze stosowaną przez Orygenesę metodą egzegetyczną. Podstawą jednak wszystkich dzieł biskupa Hippony była Biblia. Augustyn w *De doctrina christiana* wskazał *expressis verbis* na starołaciński przekład Biblii zwany „Italą”, jako na tekst, który uważano za najlepsze tłumaczenie dokonane na bazie greckiego przekładu

Quando il diluvio inondò la terra. Immagini di catastrofi acquatiche nell'arte bizantina, w: *La città liquida, la città assetata. Storia di un rapporto di lunga durata*, red. M. Galtarossa – L. Genovese, Roma 2014, s. 13-32.

¹⁸ Por. H. Leclercq, *Arche*, DACL, t. 1/2: *Amict – Azymes*, Paris 1907, k. 2709-2732; F. Schmidtke, *Arche*, RACH, t. 1: *A und O – Bauen*, Stuttgart 1950, k. 597-602; H. Hohl, *Sintflut*, w: *Lexikon der christlichen Ikonographie*, t. 4: *Saba, Königin von – Zypresse*, red. E. Kirschbaum, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1972, k. 160-163; S. Łach – H. Wagner, *Arka Noego*, EK I 921; W. Cahn, *Arca di Noè*, w: *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, t. 2: *Animali – Bacini*, red. A.M. Romanini, Roma 1991, s. 266-268; P. Goetsch – M.M. Walsh, *Flood*, w: *Dictionary of Biblical Tradition in English Literature*, red. D.L. Jeffrey, Grand Rapids 1992, s. 285-288; L.R. Bailey, *Ark*, w: *Mercer Dictionary of the Bible*, red. W.E. Mills, Macon 1997, s. 63-64; J. Witte-Ohr – B. Schellewald, *Noah*, w: *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, t. 6: *Mandorla – Nubien*, red. M. Restle, Stuttgart 2005, k. 1013-1030.

¹⁹ Por. H. Pietras, *Wprowadzenie*, w: Orygenes, *Homilie o Księdze Rodzaju. Homilie o Księdze Wjścia*, tł. S. Kalinkowski, ŻMT 64, Kraków 2012, s. 12. Po raz pierwszy w przekładzie polskim homilie te ukazały się w 1984 roku: Orygenes, *Homilie o Księdze Rodzaju, Wjście*, tł. S. Kalinkowski, PSP 31/1, Warszawa 1984.

²⁰ Krytyczne wydanie tego tekstu ukazało się w 1920 roku: Origenes, *Homilia II in Genesim*, w: Origenes, *Werke*, t. 6: *Homilien zum Hexateuch in Rufins Übersetzung*, cz. 1: *Die Homilien zu Genesis, Exodus und Leviticus*, ed W.A. Baehrens. GCS 29, Leipzig 1920, s. 22, 15-39, 3 (= SCH 7bis, s. 76-113; por. PG 12, 161A-175A).

Septuaginty²¹, a będące dziś elementem zbioru przekładów starołacińskich objętych nazwą zbiorczą *Vetus Latina*²². Tam zatem należy szukać genezy aparatu pojęciowego, którego Augustyn używał do swych opisów struktury arki Noego. Z tego powodu konieczne jest, aby na wstępie analiz Augustyńskiej struktury arki przytoczyć zarówno w brzmieniu greckim, jak i starołacińskim wersy odnoszące się do tejże struktury, czyli Rdz 6,14-16. Autorzy Septuaginty przetłumaczyli ten fragment w sposób następujący:

[14] ποιήσον οὖν σεαυτῷ κιβωτὸν ἐκ ξύλων τετραγώνων· νοσσιὰς ποιήσεις τὴν κιβωτὸν, καὶ ἀσφαλτώσεις αὐτὴν ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν τῇ ἀσφάλτῳ.
[15] καὶ οὕτως ποιήσεις τὴν κιβωτὸν· τριακοσίων πήχεων τὸ μῆκος τῆς κιβωτοῦ, καὶ πεντήκοντα πήχεων τὸ πλάτος, καὶ τριάκοντα πήχεων τὸ ὕψος αὐτῆς· [16] ἐπισυνάγων ποιήσεις τὴν κιβωτὸν, καὶ εἰς πῆχυν συντελέσεις

²¹ Augustinus, *De doctrina christiana* II 15, 22, 1-7, ed J. Martin, w: Augustinus, *De doctrina christiana. De vera religione*, ed. K.D. Daur – J. Martin, CCL 32, Turnholiti 1962, s. 47 (= CSEL 80, s. 48, 21-27 = PL 34, 46). Por. L. Ziegler, *Die lateinischen Bibelübersetzungen vor Hieronymus und die Itala des Augustinus. Ein Beitrag zur Geschichte der Heiligen Schrift*, München 1879; J. Dummer, *Itala*, w: *Metzler Lexikon antiker Autoren*, red. O. Schützer, Stuttgart – Weimar 1997, s. 374-375.

²² Na temat *Vetus Latina* istnieje już duża liczba publikacji. Tutaj ograniczono się do przypomnienia kilku prac o charakterze rzetelnych introdukcji: *Recherches sur l'histoire de la Bible latine: Colloque organisé à Louvain-la-Neuve pour la promotion de H.J. Frede au doctorat honoris causa en théologie le 18 avril 1986*, red. R. Gryson – P.M. Bogaert, *Cahiers de la Revue Théologique de Louvain* 19, Louvain-la-Neuve 1987; P.M. Bogaert, *La Bible latine des origines au moyen âge. Aperçu historique, état des questions*, RTL 19 (1988) s. 137-159 i 276-314; P.M. Bogaert, *Latin Versions*, w: *The Anchor Bible Dictionary*, t. 6: Si – Z, red. D.N. Freedman, New York 1992, k. 799-803; J.C. Haelewyck, *Les premières versions latines de la Bible*, w: *Les premières traditions de la Bible*, red. Ch.B. Amphoux – J. Margain, *Histoire du Texte Biblique* 2, Lausanne 1996, s. 122-136; P.M. Bogaert, *Versions de la Bible*, t. 1: *Versions anciennes*, cz. 10: *Versions latines de la Bible*, w: *Catholicisme*, t. 15/72, Paris 1999, k. 910-913; P.M. Bogaert, *The Vetus Latina*, w: *The Oxford Handbook of the Septuagint*, ed. A.G. Salvesen – T.M. Law, Oxford 2021, s. 623-688. W 1945 roku w benedyktyńskim Arcyopactwie św. Marcina w Beuron powołano do istnienia „Vetus Latina-Institut”, którego twórcą był Bonifatius Fischer (20 VIII 1915-19 IV 1997), kierujący instytutem do 1973 roku, kiedy to zastąpił go Hermann Josef Frede (12 IX 1922-29 V 1998). Zarządzał on tą instytucją do swej śmierci, czyli do 1998 roku. Z kolei w latach 1998-2014 pracami tej placówki kierował belgijski ksiądz, emerytowany dziś profesor teologii w Katolickim Uniwersytecie Louvain-la-Neuve, Roger Gryson. Po jego rezygnacji, od 2014 roku szefem „Vetus Latina-Institut” jest Thomas Johann Bauer.

αὐτὴν ἄνωθεν· τὴν δὲ θύραν τῆς κιβωτοῦ ποιήσεις ἐκ πλαγίων· κατάγαια, διώροφα καὶ τριώροφα ποιήσεις αὐτὴν²³.

Z kolei polski przekład tych wersów Septuaginty pióra ks. Remigiusza Popowskiego (10 III 1936-15 V 2014) tak oddaje ich treść:

[14] Sporządź sobie arkę z belek czterobocznych. Zrób w tej arce przegrody. Wysmaruj ją smołą od środka i na zewnątrz. [15] A o takich wymiarach zbudujesz tę arkę: długość arki – trzysta łokci, szerokość – pięćdziesiąt łokci, a jej wysokość – trzydzieści łokci. [16] Zwieńczysz tę arkę przechylonymi do środka bokami. U góry zwieńczysz ją otworem na łokieć szerokim. Wejście do arki zrobisz z boku. Wykonasz w niej trzy poziomy: parterowy oraz drugiej i trzeciej kondygnacji²⁴.

Tymczasem przekład starołaciński, na którym opierał się Augustyn, co wynika z użytych przez niego terminów, brzmiał:

[14] fac ergo tibi arcam ex lignis quadratis et nidos facies in arca(m) et bituminabis eam ab intus et a foris bitumine. [15] et sic facies arcam trecentorum cubitorum longitudine(m) et quinquaginta cubitorum latitudine(m) et triginta cubitorum altitudine(m) eius. [16] colligens facies arcam et in cubitum consummabis eam a summo, ostium vero arcae facies ex transverso, inferiora bicamerata et tricamerata (dodatek: superiora) facies (dodatek: ea)²⁵.

Przekład tych wersów proponowany przez autora tego artykułu brzmi:

[14] Ty zaś zbuduj sobie arkę z belek obrobionych z czterech stron, a w arce zrobisz wiele gniazd (legowisk) i powleciesz ją smołą wewnątrz i na zewnątrz. [15] Arkę wykonasz o długości trzystu łokci, szerokości pięćdziesiąt łokci i wysokości trzydzieści łokci. [16] Pochylając ściany arki (ześrodkowując

²³ *Genesis*, ed. J.W. Wevers, w: *Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum*, Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis editum, t. 1, Göttingen 1974, s. 111-112. Por. *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, ed. A. Rahlfs, Stuttgart 1979, s. 8-9.

²⁴ *Biblia pierwszego Kościoła*, tł. R. Popowski, Prymasowska Seria Biblijna [43], Warszawa 2016, s. 11.

²⁵ *Vetus Latina. Die Reste der altlateinischen Bibel*, t. 2: *Genesis*, red. B. Fischer, Freiburg im Breisgau 1954, s. 108-110. Chodzi o tak zwany europejski typ I („der europäische Typ I”): *Vetus Latina. Die Reste der altlateinischen Bibel*, t. 2, s. 18*-19*.

arkę), sprowadzisz ją na szczycie do [wymiaru] jednego łokcia, zrobisz też wejście do arki w jej bocznej ścianie i wykonasz w niej [kondygnację] dolną, dwupoziomową i trzypoziomową ([naj]wyższą)²⁶.

Najważniejsze rozważania biskupa Hippony na temat arki znajdują się w czterech jego dziełach: w traktacie *Contra Faustum*, napisanym krótko przed 400 rokiem, w *De baptismo* (400/401), w piętnastej księdze i na początku księgi szesnastej *De civitate Dei*, które powstały około 420 roku, oraz w napisanych mniej więcej w tym samym okresie *Quaestiones in Heptateuchum*, a ściślej w pierwszej części tego pisma, która odnosi się do Księgi Rodzaju.

Swe podstawowe tezy Augustyn wyłożył w *Contra Faustum*²⁷. Z punktu widzenia niniejszej rozprawki najważniejsze twierdzenia to oczywiście te, które odnoszą się bezpośrednio do schematu arki i mogą mieć istotny wpływ na jej graficzne przedstawienie. Schemat zewnętrzny sprowadzał się, zdaniem biskupa Hippony, do tego, „quod arca conlecta ad unum cubitum desuper consummatur: sicut ecclesia corpus Christi in unitatem conlecta sublimatur et perficitur”²⁸, a zatem arka mająca u szczytu wymiar jednego łokcia odzwierciedla istotę Kościoła, który jako zjednoczone Ciało Chrystusa został wywyższony i osiągnął doskonałość. Augustyn połączył tutaj na zasadzie porównania zdanie o rekapiitulacji arki do wymiaru jednego łokcia („arca conlecta ad unum cubitum desuper consummatur”) ze zdaniem: „ecclesia corpus Christi in unitatem conlecta sublimatur et perficitur”. Powiązał więc tekst „Vetus Latina” (Rdz 6,16a) z typologią arka – Kościół, a Kościół z pojęciem „corpus Christi”. Takie postawienie sprawy wskazuje na piramidalną strukturę arki oraz na hierarchiczny charakter Kościoła. Z teologicznego zaś punktu widzenia było to jednoznaczne ustawienie całego zagadnienia w perspektywie chrystocentrycznej. Z kolei hierarchiczność struktury Kościoła stała się niejako żyrantem piramidalnego kształtu arki. W tym sensie

²⁶ Wersy te o bardzo podobnym brzmieniu przełożył swego czasu dr Stanisław Kalinkowski, idąc za tekstem starołacińskim, którym posłużył się Rufin z Akwilei, tłumacząc *Homilię II do Księgi Rodzaju* Orygenes. Por. Orygenes, *Homilia II (Rdz 6, 13-16) do Księgi Rodzaju*, w: Orygenes, *Homilie o Księdze Rodzaju*, ŻMT 64, s. 41.

²⁷ Augustinus, *Contra Faustum* XII 14-24, rec. I. Zycha, w: Augustinus, [Opera], CSEL 25/1, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1891, s. 343, 15-352, 25 (= PL 42, 262-267).

²⁸ Augustinus, *Contra Faustum* XII 16, CSEL 25/1, s. 345, 25-27 (= PL 42, 263).

można przypuszczać, że Augustyn starał się zasugerować czytelnikowi piramidalny, by nie powiedzieć Orygenesowy²⁹, schemat arki Noego.

Następnie, odnosząc się do wewnętrznego schematu arki Noego, Augustyn również powiązał go z interpretacją eklezjologiczną, twierdząc, że arka miała dwie kondygnacje: niższą o dwóch poziomach („inferiora arcae bicamerata”) i wyższą, trzypoziomową („tricamerata”), co jego zdaniem obrazowało strukturę Kościoła, który z jednej strony składa się z dwóch kategorii ludzi, czyli z ludzi obrzezanych i posiadających napletki („propter circumcisionem et praeputium”), z drugiej zaś z potomków trzech synów Noego („propter tres filios Noe”), których potomstwo zaludniło świat po potopie („quorum progenie repletus est orbis”)³⁰. Słowo „inferiora” nie jest w ramach tego schematu osobną, dolną kondygnacją arki, lecz stanowi tylko dookreślenia terminu „bicamerata”. Potwierdza to następne zdanie, gdzie mowa o dwóch kategoriach ludzi tworzących Kościół. Powyższy schemat eklezjologicznego opiera się zatem na pojęciach „bicamerata et tricamerata”, pomija zaś słowo „inferiora” w sensie terminu technicznego oznaczającego dolną kondygnację arki. Wykorzystana w ten sposób fraza biblijna mogła posłużyć Augustynowi nie tyle do wiernego opisu wewnętrznej struktury arki, co wyłącznie jako użyteczny element wywodu eklezjologicznego, jaki starał się przedstawić w przedmiotowym traktacie. Można więc z jednej strony przypuszczać, że Augustynowi nie chodziło w tym przypadku o wierność tekstowi perykopy o potopie, lecz o to, aby był on pomocny dla podbudowy też z zakresu eklezjologii. Augustyn bowiem wydaje się być tutaj nie egzegetą, lecz duszpasterzem. Z drugiej zaś strony nie można wykluczyć, że w piśmie *Contra Faustum*, należącym do relatywnie wczesnych dzieł Augustyna, biskup Hippony przyjmował, iż arka Noego miała tylko dwie kondygnacje, czyli w sumie pięć poziomów.

Kolejny element konstrukcyjny arki omówiony w rozprawie *Contra Faustum* został zawarty w stwierdzeniu, że wykonano ją z „belek obrobionych z czterech stron” („de lignis quadratis”), któremu to pojęciu

²⁹ Origenes, *Homiliae II in Genesim* 1, GCS 29, s. 23, 18 (por. PG 12, 161B) = Procopius Gzaeus, *Commentarii in Genesim* Gen 6,8(-17) 27-28, w: Prokop von Gaza, *Eclogarum in libros historicos Veteris Testamenti epitome*, t. 1: *Der Genesiskommentar*, red. K. Metzler, GCS N.F. 22, Berlin – München – Boston 2015, s. 194 (= PG 87/1, 273A).

³⁰ Augustinus, *Contra Faustum* XII 16, CSEL 25/1, s. 346, 2-6 (= PL 42, 263): „Inferiora arcae bicamerata et tricamerata construunt: sicut ex omnibus gentibus uel bipartitam multitudinem congregat ecclesia propter circumcisionem et praeputium, uel tripartitam propter tres filios Noe, quorum progenie repletus est orbis”.

znów towarzyszy komentarz o charakterze eklezjologicznym. Zgodnie z nim arka została zbudowana z czterograniastych belek, tak jak Kościół został zbudowany na fundamencie świętych, czyli ludzi zawsze gotowych do czynienia wszelkiego dobra, kwadrat bowiem pozostaje stabilny, niezależnie od tego, jak się go obróci³¹. Następnym elementem z zakresu konstrukcji arki jest krótki tekst na temat proporcji, jakie zachodzą między jej trzema wymiarami. Jej bowiem długość jest, zgodnie z tekstem biblijnym, sześć razy większa od jej szerokości i dziesięciokrotnie większa od wysokości arki (300 – 50 – 30), czyli jej proporcje wynoszą 1:6:10. Proporcje te mają odpowiadać proporcjom ludzkiego ciała, a zatem być „*humani corporis instar*”, co z kolei miało odnosić się do faktu, że Chrystus poprzez akt wcielenia stał się jednym z nas³². Jest to konsekwencja przytoczonego wyżej stwierdzenia Augustyna, łączącego typologię arki – Kościół z pojmowaniem tegoż Kościoła jako „*corpus Christi*”. Podobne intuicje pojawiły się już wcześniej u Grzegorza z Elwiry³³ i Ambrożego³⁴. Jednak Augustyn zasugerował, że porównanie proporcji arki do proporcji ciała ludzkiego może pochodzić od Filona Aleksandryjskiego (ok. 20 p.n.e.-ok. 45 n.e.)³⁵. On sam zaś tezę tę wkomponował

³¹ Augustinus, *Contra Faustum* XII 14, CSEL 25/1, s. 343, 25-344, 2 (= PL 42, 262): „*Sicut ecclesia de sanctis construitur ad omne opus bonum semper paratis. quadratum enim quacumque uerteris, firmiter stat*”. Por. Augustinus, *Contra Faustum* XII 18, CSEL 25/1, s. 347, 4-5 (= PL 42, 264); XII 19, CSEL 25/1, s. 347, 13-17 (= PL 42, 264).

³² Augustinus, *Contra Faustum* XII 14, CSEL 25/1, s. 344, 2-5 (= PL 42, 262): „*Quod sexies longa ad latitudinem suam et decies ad altitudinem suam humani corporis instar, ostendit, quia in corpore humano Christus adparuit*”. Por. Augustinus, *Contra Faustum* XII 39, CSEL 25/1, s. 366, 7-12 (= PL 42, 274).

³³ Gregorius Iliberritanus, *De arca Noe* 22, CCL 69, s. 153, 150-152.

³⁴ Ambrosius, *De Noe* 6, 13, CSEL 32, s. 422, 1-2 (= PL 14, 368B). Por. Ambrosius, *De Noe* 9, 30, CSEL 32, s. 432, 8-10 (= PL 14, 374C); 15, 50, CSEL 32, s. 448, 12-14 (= PL 14, 385A); 20, 72, CSEL 32, 466, 3-4 (= PL 14, 396A).

³⁵ Augustinus, *Contra Faustum* XII 39, CSEL 25/1, s. 366, 5-7 (= PL 42, 274): „*Ut enim quiddam eiusdem Philonis commemorem, arcam diluuii secundum rationem humani corporis fabricatam uolens intellegi tamquam membratim omnia pertractabat*”. Por. B. Altaner, *Augustinus und Philo von Alexandria. Eine Quellenkritische Untersuchung*, ZKTh 65 (1941) s. 81-90 (= B. Altaner, *Kleine patristische Schriften*, red. G. Glockmann, Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 83, Berlin 1967, s. 181-193). Berthold Altaner (10 IX 1885-30 I 1964) uważał, że Augustyn czerpał faktycznie z pism Filona. Pierre Courcelle (16 III 1912-25 VII 1980), polemizując z tą tezą w odniesieniu do powyższego fragmentu *Contra Faustum*, był zdania, że Augustyn zaczerpnął powyższą opinię od

w kontekst chrystocentryczny, pokazując tym samym, że bez przyjęcia prawdy o Chrystusie nie można zrozumieć głębokiego sensu perykopy o potopie³⁶. Biskup Hippony przywołał także symbolikę wymiarów arki: 50 łokci szerokości zinterpretował jako figurę zesłania Ducha Świętego (Dz 2,1-11)³⁷, 30 łokci wysokości zaś jako aluzję do wieku Chrystusa w chwili rozpoczęcia publicznej działalności (Łk 3,23)³⁸. Należy zauważyć, że to samo symboliczne wyjaśnienie owych wymiarów arki zostało już podane przez Klemensa Aleksandryjskiego (ok. 150-ok. 215)³⁹ oraz w *Homilii II do Księgi Rodzaju* Orygenesza w przekładzie Rufina z Akwilei⁴⁰. Z kolei odnosząc się do sposobu wejścia (Rdz 6,18; por. 7,1.13) i wyjścia (Rdz 8,16) z arki rodziny Noego, biskup Hippony, podobnie jak kilku pisarzy kościelnych przed nim, podkreślił fakt, że do arki wchodziłi osobno mężczyźni, a osobno kobiety. Wyszli z niej natomiast, tworząc ponownie pary małżeńskie. Jednak wnioski, jakie z tego faktu wyciągnął Augustyn, są inne niż jego poprzedników. Zdaniem bowiem Cyryla Jerozolimskiego (ok. 315-ok. 386)⁴¹, Ambrożego⁴², Hieronima (ok. 347-30 IX 420)⁴³ czy współczesnego Augustynowi Izydora z Peluzjum (ok. 360-ok. 450)⁴⁴ rozłączenie obu płci w momencie wejścia do arki oznaczało wstrzemięźliwość seksualną w okresie potopu, a wyjście w parach to powrót do współżycia małżeńskiego, zgodnie z nakazem Boga (Rdz 9,2; por. 9,7). Augustyn tymczasem wyciągnął w tym przypadku ostateczne konsekwencje z typologii arka – Kościół oraz z tezy

Ambrożego. Por. P. Courcelle, *Saint Augustin a-t-il lu Philon d'Alexendrie?*, REA 63/1-2 (1961) s. 78-85. Por. przyp. 34.

³⁶ Augustinus, *Contra Faustum* XII 39, CSEL 25/1, s. 366, 20-22 (= PL 42, 275): „In arca quaedam (...) ad Christum, quaedam (...) ad ecclesiam referuntur, quod totum Christus est”.

³⁷ Augustinus, *Contra Faustum* XII 14, CSEL 25/1, s. 344, 9-10 (= PL 42, 262).

³⁸ Augustinus, *Contra Faustum* XII 14, CSEL 25/1, s. 344, 17-20 (= PL 42, 262).

³⁹ Clemens Alexandrinus, *Stromata* VI 11, 87, 1-2, ed. O. Stählin, w: Clemens Alexandrinus, [Werke], t. 2: *Buch I-VI*, GCS 15, Leipzig 1906, s. 475, 9-17 (= Sch 446, s. 234, 1-7; s. 236, 8-12 = PG 9, 308C).

⁴⁰ Origenes, *Homilia II in Genesim* 6, GCS 29, s. 35, 12-13 (= Sch 7bis, s. 102, 64-65; por. PG 12, 172A).

⁴¹ Cyrillus Hierosolymitanus, *Protocatechesis* 14, PG 33, 356A.

⁴² Ambrosius, *De Noe* 21, 76, CSEL 32, s. 467, 23-468, 3 (= PL 14, 397B).

⁴³ Hieronymus, *Ep.* 123, 11, 4, rec. I. Hilberg, w: Hieronymus, *Epistulae*, cz. 3: *Epistulae CXXI-CLIV*, CSEL 56, Vindobonae – Lipsiae 1918, s. 86, 1-2 (= PL 22, 1054); Hieronymus, *Adversus Iovinianum* I 17, PL 23, 236B.

⁴⁴ Isidorus Pelusiota, *Ep.* I 69, PG 78, 229B.

Cypriana⁴⁵, że poza Kościołem nie ma zbawienia, i umieścił je w perspektywie eklezjologii końca czasów. W konsekwencji rodzina Noego to rodzina świętych, którzy symbolizują Kościół *sensu stricto*. W obrębie arki-Kościła są oni wolni od żądz cielesnych, opuszczając go zaś, poprzez zmartwychwstanie w czasie ostatecznym małżonkowie stoją parami, lecz jako „sprawiedliwi” są oni wolni od wszelkich pokus ciała⁴⁶. W tym kontekście należy także wspomnieć o przywołaniu fragmentu z Drugiego Listu św. Piotra (2P 2,5)⁴⁷. Przyjęcie takiej właśnie, a nie innej perspektywy eklezjologicznej powoduje, że Augustyn zrywa wręcz z egzegezą biblijną swych poprzedników, zarysowując nowy sposób interpretacji tego elementu perykopy o potopie. O tym zaś, że rodzina Noego uchodziła w oczach Augustyna za symbol najbardziej wysublimowanej warstwy chrześcijan, świadczy jego opinia, zgodnie z którą także poszczególne gatunki zwierząt zebrane w arce to figury różnego typu wiernych tworzących Kościół⁴⁸, do czego zresztą odwoływał się już Tertulian⁴⁹, Origenes⁵⁰, a także Pseudo-Cyprian⁵¹. W traktacie *Contra Faustum* typologia

⁴⁵ Augustinus, *Contra Faustum* XII 17, CSEL 25/1, s. 346, 13-17 (= PL 42, 263); XII 20, CSEL 25/1, s. 348, 20-21 (= PL 42, 264). Por. Cyprianus, *Ep.* 73, 21, ed. G. Hartel, CSEL 3/2, Vindobonae 1871, s. 795, 3-4 (= CCL 3C, s. 555, 380): „Salus extra ecclesiam non est”; Cyprianus, *Ep.* 4, 4, CSEL 3/2, s. 477, 4-5 (= CCL 3B, s. 24, 100-101): „Nemini salus esse nisi in ecclesia possit”.

⁴⁶ Augustinus, *Contra Faustum* XII 21, CSEL 25/1, s. 349, 22-350, 6 (= PL 42, 265): „Cur de arca coniuncti exeant, qui disiuncti intrauerant. sic enim dictum erat, quod intrauerit in arcam Noe et filii eius et uxor eius et uxores filiorum eius: seorsum uiui, seorsum feminae commemoratae sunt. in hoc enim tempore huius sacramenti caro concupiscit aduersus spiritum et spiritus aduersus carnem. exeunt autem Noe et uxor eius et filii eius et uxores filiorum eius, nunc coniuncte commemorati masculi et feminae, quia in fine saeculi atque in resurrectione iustorum omnimoda et perfecta pace spiritui corpus adhaerebit nulla mortalitatis indigentia uel concupiscentia resistente”.

⁴⁷ Augustinus, *Contra Faustum* XII 15, CSEL 25/1, s. 345, 19-20 (= PL 42, 263).

⁴⁸ Augustinus, *Contra Faustum* XII 15, CSEL 25/1, s. 345, 5-7 (= PL 42, 262).

⁴⁹ Tertullianus, *De idololatria* 24, rec. A. Reifferscheid – G. Wissowa, w: Tertullianus, *Opera*, cz. 1, CSEL 20, Praegae – Vindobonae – Lipsiae 1890, s. 58, 4-7 (= CCL 2, s. 1124, 4-7 = PL 1, 696B).

⁵⁰ Origenes, *Homilia II in Genesim* 3, GCS 29, s. 30, 25-27 (= Sch 7bis, 90, 28-30; por. PG 12, 168B).

⁵¹ Pseudo-Cyprianus, *Ad Novatianum* 2, ed. G. Hartel, w: Cyprianus, *Opera spuria*, CSEL 3/3, Vindobonae 1871, s. 54, 24-55, 5 (= CCL 4, s. 139, 33-40 = PL 3, 1208B-C). Por. Pseudo-Cyprianus, *Ad Novatianum* 2, CSEL 3/3, s. 55, 5-13 (= CCL 4, s. 139, 41-140, 50 = PL 3, 1208C); 5, CSEL 3/3, s. 56, 17 (= CCL 4, s. 141, 1 = PL 3, 1209C).

arka – Kościół powraca jeszcze kilkakrotnie⁵², podobnie jak typologia Noe – Chrystus⁵³ oraz typologia wody potopu – woda chrztu⁵⁴. Wreszcie nawiązując do bestiariusza arki, trzeba wspomnieć o kruku i gołębicę. Pierwszy ptak jako ścierwojad był symbolem człowieka pochłoniętego przez doczesne żądze⁵⁵. Z kolei gołębica posiadała u Augustyna bardzo rozbudowaną symbolikę pozytywną, która została wkomponowana w jego eklezjologię⁵⁶. Generalnie w traktacie skierowanym przeciw manichejczykowi Faustusowi biskup Hippony potraktował perykopę o potopie jaką figurę Kościoła, którego fundamentem jest Chrystus, ponieważ, jak wyjaśnił wiele lat później w swym monumentalnym dziele *De civitate Dei*, Faustus zaprzeczał tezie, że w Starym Testamencie można doszukać się jakichkolwiek prorocत्व o Chrystusie⁵⁷. Ta intencja Augustyna, starającego się wykazać błędność poglądów swego manichejskiego adwersarza, tłumaczy, dlaczego przesunął on punkt ciężkości swego wykładu z egzegetycznego na wywód duszpasterski o silnym zabarwieniu chrystologicznym i eklezjologicznym, co z kolei miało się najpełniej wyrażać w typologii arka – Kościół.

W traktacie *De baptismo*, który powstał zaledwie dwa lub trzy lata później w stosunku do pisma *Contra Faustum*, nawiązanie do perykopy o potopie przybrało postać krótkiego opisu⁵⁸. Opis ten zawiera dwa istotne elementy: Augustyn zacytował tutaj 1P 3,20-21, który jest podstawą trzech ważnych typologii (arka – Kościół, Noe – Chrystus, wody

⁵² Por. Augustinus, *Contra Faustum* XII 15, CSEL 25/1, s. 345, 5-7 (= PL 42, 262); XII 16, CSEL 25/1, s. 25-27 (= PL 42, 263); XII 17, CSEL 25/1, s. 346, 13-17 (= PL 42, 263).

⁵³ Por. Augustinus, *Contra Faustum* XII 14, CSEL 25/1, s. 343, 23-25 (= PL 42, 262); XII 15, CSEL 25/1, s. 345, 19-22 (= PL 42, 263); XII 23, CSEL 25/1, s. 350, 27-351, 1 (= PL 42, 266).

⁵⁴ Por. Augustinus, *Contra Faustum* XII 14, CSEL 25/1, s. 343, 23-25 (= PL 42, 262).

⁵⁵ Augustinus, *Contra Faustum* XII 20, CSEL 25/1, s. 348, 16-20 (= PL 42, 264): „Quod post dies quadraginta emissus coruus non est reuersus, aut aquis utique interceptus aut aliquo supernatante cadauere inlectus, significat homines immunditia cupiditatis terribilissimos et ob hoc ad ea, quae foris sunt in hoc mundo, nimis intentos aut rebaptizari aut ab his, quos praeter arcam, id est praeter ecclesiam baptismus occidit”.

⁵⁶ Augustinus, *Contra Faustum* XII 20, CSEL 25/1, s. 348, 22-349, 12 (= PL 42, 265).

⁵⁷ Augustinus, *De civitate Dei* XV 26, rec. E. Hoffmann, CSEL 40/2, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1900, s. 117, 19-21 (= CCL 48, s. 494, 31-34 = PL 41, 473).

⁵⁸ Augustinus, *De baptismo* V 28, 39, rec. M. Petschenig, w: Augustinus, *Scripta contra Donatistas*, cz. 1, CSEL 51, Vindobonae – Lipsiae 1908, s. 295, 21-297, 11 (= PL 43, 196-198).

potopu – woda chrztu), pomijając tylko drugą część wersu 3,21⁵⁹. Na kanwie tego biblijnego tekstu dał wykład na temat tezy swego krajana, Cypriana z Kartaginy, głoszącej wyłączność zbawienia w ramach Kościoła⁶⁰.

Wątek arki Noego powraca w pismach biskupa Hippony jeszcze kilkakrotnie. I tak w traktacie *Contra Secundinum*, napisanym podobnie jak *De baptismo* tuż po 400 roku, przywołał on typologię arka – Kościół, stwierdzając po raz wtóry, że zwierzęta zgromadzone w arce symbolizują chrześcijan, którzy tworzą Kościół⁶¹. Z kolei około 405 roku powstała rozprawa *De unitate ecclesiae*, gdzie Augustyn ponownie przypomniał 1P 3,20-21, a wraz z tym fragmentem typologię arka – Kościół, Noe – Chrystus i wody potopu – woda chrztu⁶². Natomiast około 413 roku miało ujrzeć światło dzienne pierwszych pięćdziesiąt homilii *In Ioannis Evangelium*. W homilii szóstej pojawia się typologia arka – Kościół i wody potopu – woda chrztu⁶³. Jest tam także mowa o konstrukcji arki (Rdz 6,14), jako o strukturze wykonanej z niezniszczalnego drewna, którym są *de facto* święci, będący wiernymi wyznawcami Chrystusa („*Imputribilibus lignis arca fuerat fabricata: imputribilia ligna sancti sunt, fideles pertinentes ad Christum*”)⁶⁴. Zatem po raz kolejny opis konstrukcji arki został wpisany w kontekst eklezjologiczny i chrystologiczny. W tym przypadku wyrażenie „*ligna quadrata*” zostało zastąpione pojęciem „*ligna imputribilia*”, które w sensie figuratywnym oznacza świętych, czyli chrześcijan wiernych nauce Chrystusa. W tej samej homilii pojawia się również porównanie kruką Noego do Szymona Maga (Dz 8,9-24)⁶⁵, gołębicę

⁵⁹ Augustinus, *De baptismo* V 28, 39, CSEL 51, s. 295, 23-296, 1 (= PL 43, 196).

⁶⁰ Augustinus, *De baptismo* V 28, 39, CSEL 51, s. 296, 1-297, 11 (= PL 43, 196). Por. M. Terka, *O możliwości zbawienia poza Kościołem. Wybrane zagadnienia z soteriologii św. Augustyna*, VoxP 34/62 (2014) s. 516, 516-517 (przyp. 37), 523 i 532. Por. przyp. 45.

⁶¹ Augustinus, *Contra Secundinum*, rec. I. Zycha, w: Augustinus, *Opera*, cz. 6/2, CSEL 25/2, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1892, s. 941, 1-3 (= PL 42, 598).

⁶² Augustinus, *Epistula ad Catholicos de secta Donatistarum* [= *De unitate ecclesiae*] V 9, rec. M. Peschenig, w: Augustinus, *Scripta contra Donatistas*, cz. 2, CSEL 52, Vindobonae – Lipsiae 1909, s. 240, 11-16 (= PL 43, 397).

⁶³ Augustinus, *In Ioannis Evangelium tractatus CXXIV* VI 19, 10-15, ed. D.R. Willems, CCL 36, Turnholti 1954, s. 63 (= PL 35, 1434).

⁶⁴ Augustinus, *In Ioannis Evangelium tractatus CXXIV* VI 19, 4-5, CCL 36, s. 63 (= PL 35, 1434).

⁶⁵ Augustinus, *In Ioannis Evangelium tractatus CXXIV* VI 18, 23-24, CCL 36, s. 63 (= PL 35, 1434).

zaś – tradycyjnie do Ducha Świętego⁶⁶. Z kolei w homilii dziewiątej obok typologii Noe – Chrystus jest porównanie bestiariusza arki do ludów całej ziemi⁶⁷. W napisanym około 416 roku komentarzu do psalmów, znanym jako *Enarrationes in Psalmos*, pojawia się ponownie „techniczny” wątek arki. Augustyn bowiem, nawiązując do Rdz 6,14, zdefiniował arkę Noego jako konstrukcję zbudowaną „de lignis quadratis”, a następnie wyjaśnił, że taka konstrukcja jest figurą Kościoła, ponieważ odnosi się do życiowej postawy prawowiernego chrześcijanina⁶⁸. Kolejny wątek to typologia arka – Kościół⁶⁹. Jednak tutaj Augustyn zastosował swego rodzaju podwójną typologię. Jedna z nich, cytowana powyżej, odnosiła się do arki Noego, druga natomiast – do Arki Przymierza (Wj 25,10-22)⁷⁰, ponieważ, jak wiadomo, łaciński termin „arca” został zastosowany do obu tych konstrukcji, sugerując tym samym związek między przymierzem noachickim a przymierzem synajskim. Ponieważ zaś arka Noego była symbolem Kościoła, zatem teza, że oba te alianse zostały niejako „przykryte” przez zbawcze dzieło Chrystusa, staje się oczywista. Do arki nawiązał także Augustyn w trudnych do datowania kazaniach. Wspominał tam m.in. o stuletnim okresie jej budowy oraz przywołał typologię Noe – Chrystusa i arka – Kościół⁷¹. Uwagi powyższe, choć ważne z teologicznego i duszpasterskiego punktu widzenia, nie tworzą żadnego zwartego opisu struktury arki. Dowodzą natomiast, że biskupowi Hippo-ny niemal stale towarzyszyła refleksja nad perykopą o potopie.

⁶⁶ Augustinus, *In Ioannis Evangelium tractatus CXXIV* VI 19, 9, CCL 36, s. 63 (= PL 35, 1434).

⁶⁷ Augustinus, *In Ioannis Evangelium tractatus CXXIV* IX 11, 1-3, CCL 36, s. 97 (= PL 35, 1464): „Christus etiam figuratus est in Noe, et in illa arca orbis terrarum. Quare enim in arca inclusa sunt omnia animalia, nisi ut significarentur omnes gentes?”.

⁶⁸ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* LXXXVI 3, 61-68, ed. D.E. Dekkers – I. Fraipont, CCL 39, Turnholti 1956, s. 1201 (= PL 37, 1103): „In omni tentatione sua christianus non cadit; etsi impellitur, et quasi uertitur, non cadit: nam quadratum lapidem quacumque uerteris, stat (...). Sic ergo conquadramini, ad omnes tentationes parati; quidquid impulerit, non uos euertat”.

⁶⁹ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* CIII 3, 2, 14-15, ed. D.E. Dekkers – I. Fraipont, CCL 40, Turnholti 1956, s. 1499 (= PL 37, 1358); CXXXI 15, 12, CCL 40, s. 1919 (= PL 37, 1722).

⁷⁰ Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* CXXXI 15, 1-21, CCL 40, s. 1919 (= PL 37, 1722).

⁷¹ Augustinus, *Sermo* CCCLXI 20, 19. PL 39, 1611. Por. Augustinus, *Sermo* CCC-LXI 22, 21, PL 39, 1610.

Obszerny natomiast wywód na ten temat, który należy traktować jako uzupełnienie myśli zamieszczonych w *Contra Faustum*, znajduje się dopiero w ostatnich rozdziałach piętnastej i w pierwszym rozdziale szesnastej księgi *De civitate Dei*⁷², napisanych prawdopodobnie około 420 roku. Augustyn zaznaczył na wstępie, że jego zasadniczy wykład na temat arki znajduje się właśnie w *Contra Faustum*, gdzie, jak podkreślił, starał się wykazać chrystocentryzm perykopy o potopie⁷³. Mimo to w traktacie na temat państwa Bożego dodał pewne nowe elementy, inne zaś, które niewątpliwie uważał za ważne, powtórzył. Takim ważnym uzupełnieniem wcześniejszych „technicznych” danych dotyczących arki jest fragment mówiący o jej wielkości. Jest on wyraźnie inspirowany Orygenesową *Homilią II do Księgi Rodzaju* w przekładzie Rufina z Akwilei. Punktem wyjścia stał się dla Augustyna sformułowany przez anonimowych tutaj ludzi zarzut, że podana w Biblii wielkość arki jest zbyt mała, aby mogła ona pomieścić w swym wnętrzu wszystkie gatunki zwierząt. Przytoczenie tego zarzutu jest *de facto* odwołaniem się do przedmiotowej homilii Orygenesesa, w której ten ostatni tak właśnie sformułowaną tezę przypisał Apellesowi, uczniowi Marcjona⁷⁴. Augustyn rozwiązał tę aporię przy pomocy dwóch argumentów wziętych również z pism Orygenesesa. Zwrócił mianowicie uwagę na fakt, że arka była budowana aż sto lat, a w takim okresie czasu można zbudować nawet duże miasto⁷⁵. Tego samego argumentu użył wcześniej Aleksandryczyk w traktacie *Contra Celsum*⁷⁶. Następnie zaś Augustyn powołał się *explicite* na jego *Homilię II do Księgi Rodzaju* i wymieniając Orygenesesa imiennie, przypominał zawarty tam

⁷² Augustinus, *De civitate Dei* XV 26-27 i XVI 1, CSEL 40/2, s. 116, 14-124, 2 (= CCL 48, s. 493, 1-498, 22; PL 41, 472-477).

⁷³ Augustinus, *De civitate Dei* XV 26, CSEL 40/2, s. 117, 19-21 (= CCL 48, s. 494, 31-34 = PL 41, 473): „Hoc iam fecimus in opere, quod aduersus Faustum Manichaeum scripsimus, negantem in Hebraeorum libris aliquid de Christo esse prophetatum”.

⁷⁴ Origenes, *Homilia II in Genesim* 2, GCS 29, s. 27, 17-29, 1 (= SCH 7bis, s. 84, 1-18; por. PG 12, 163-164); 2, GCS 29, s. 28, 16-17. 20-23 (por. PG 12, 165A) = Procopius Gazaeus, *Commentarii in Genesim* Gen 6,8(-17) 99-104, GCS N.F. 22, s. 197-198 (= PG 87/1, 277A).

⁷⁵ Augustinus, *De civitate Dei* XV 27, CSEL 40/2, s. 120, 9-12 (= CCL 48, s. 496, 45-46 = PL 41, 474).

⁷⁶ Origenes, *Contra Celsum* V 54, ed. P. Koetschau, w: Origenes, *Werke*, t. 2: *Buch V-VIII Gegen Celsus. Die Schrift vom Gebet*, GCS 3, Leipzig 1899, s. 58, 2-5 (= SCH 147, s. 150 = PG 11, 1265A).

ekskurs o tak zwanych egipskich „łokciach geometrycznych”⁷⁷. Biskup Hippony podkreślił, że jeden taki łokieć odpowiada sześciu normalnym jednostkom tej miary: „Unum quantum sex nostra valere adseuerant”⁷⁸, co pochodzi wprost z przekładu Rufina⁷⁹. Augustyn podkreślił również, że zwierzęta w arce zebrał nie Noe, lecz że przybyły one do niego na rozkaz samego Boga („ex Dei praecepto”)⁸⁰, a zatem „non (...) hominis actu, sed Deo nutu”⁸¹. Taka interpretacja wynikała z Rdz 6,19, który to wers mówi jasno, że Noe wprowadził tylko zwierzęta do arki, nie zaś że je gromadził. Teza ta była swego rodzaju nowością na gruncie literatury łacińskiej. W odniesieniu natomiast do wewnętrznej struktury arki Augustyn zacytował Rdz 6,16c w następującej wersji: „Wykonasz w niej [kondygnację] dolną, dwupoziomową i trzypoziomową ([naj]wyższą)” („Inferiora bicamerata et tricamerata facies eam”)⁸². Tak zacytowany fraza starołacińskiego przekładu różni się nieco od tej, która widnieje w *Contra Faustum* i sugeruje niedwuznacznie, że nie chodzi tutaj o dwie, lecz o trzy kondygnacje arki, a zatem o sześć jej wewnętrznych poziomów. Augustyn objaśnił to krótkie zdanie na dwa sposoby. Pierwszy z nich znalazł się już w *Contra Faustum*. Chodzi mianowicie o rozróżnienie między chrześcijanami pochodzącymi z judaizmu a tymi którzy wywodzili się z hellenizmu, czyli o obrzezanych i nieobrzezanych, co miało być odpowiednikiem terminu „bicamerata”. Z kolei pojęcie „tricamerata” miało odzwierciedlać pochodzenie ludzkości od trzech synów Noego⁸³. W ten sposób przypominał wcześniejszą tezę o dwukondygnacyjnej, czyli pięciopoziomowej, strukturze arki. Ponadto dołączył swego rodzaju uzupełniającą interpretację fragmentu wersu Rdz 6,16c, która nie pozostawia wątpliwości co do tego, że Augustyn postrzegał wewnętrzną

⁷⁷ Origenes, *Homilia II in Genesim* 2, GCS 29, s. 29, 6-9 (= SCh 7bis, s. 86, 25-28; por. PG 12, 167A).

⁷⁸ Augustinus, *De civitate Dei* XV 27, CSEL 40/2, s. 120, 7-8 (= CCL 48, s. 496, 41-42 = PL 41, 474).

⁷⁹ Origenes, *Homilia II in Genesim* 2, GCS 29, s. 29, 8 (= SCh 7bis, s. 86, 27; por. PG 12, 167A).

⁸⁰ Augustinus, *De civitate Dei* XV 26, CSEL 40/2, s. 116, 22 (= CCL 48, s. 493, 7 = PL 41, 472).

⁸¹ Augustinus, *De civitate Dei* XV 27, CSEL 40/2, s. 121, 13-15 (= CCL 48, s. 496, 75-76 = PL 41, 475).

⁸² Augustinus, *De civitate Dei* XV 26, CSEL 40/2, s. 117, 28-29 (= CCL 48, s. 494, 40 = PL 41, 473).

⁸³ Augustinus, *De civitate Dei* XV 26, CSEL 40/2, s. 118, 1-5 (= CCL 48, s. 494, 42-46 = PL 41, 473). Por. przyp. 30.

strukturą arki Noego jako konstrukcję złożoną z trzech kondygnacji, a zatem z sześciu poziomów. Stwierdził bowiem, że z woli Boga siedliska („mansiones”) były nie tylko w obrębie dolnej kondygnacji („in inferioribus”), lecz także na wyższej („in superioribus (et haec dixit bicamerata)”) i najwyższej („in superioribus superiorum (et haec appellauit tricamerata)”) ⁸⁴. Augustyn zwrócił zatem w tym miejscu uwagę na pewne niuanse, mimo że były one dla niego drugorzędne, ponieważ zarówno pierwsza, jak i druga interpretacja tego wersu stanowi jedynie punkt wyjścia do rozważań natury eklezjologicznej. Z kolei nakaz Boga skierowany do Noego, aby ten zrobił wejście w bocznej ścianie arki (Rdz 6,16b), biskup Hippony zinterpretował jako symbol zadanej włócznią rany w boku Chrystusa (J 19,34), przez którą wypływają sakramenty inicjacji chrześcijańskiej ⁸⁵. Kolejny element strukturalny arki, a mianowicie jej konstrukcję wykonaną „de lignis quadratis”, przedstawił w *De civitate Dei* podobnie jak w swym wcześniejszym traktacie, czyli jako Kościół, który tworzą święci ⁸⁶. Gdy po raz drugi natomiast przywołał podobieństwo proporcji arki do proporcji ludzkiego ciała, odniósł, jak poprzednio, owo ciało do ciała Chrystusa, dodając, rzec by można, „naturalistyczny” i dość szczegółowy wykład w tej materii, który wnosi pewne nowe elementy w porównaniu do wywodu zawartego w piśmie *Contra Faustum*. Rozpoczyna go odwołanie do wymiarów arki i wskazanie, że proporcje, jakie między nimi zachodzą, odpowiadają proporcjom ludzkiego ciała, które przyjął Chrystus. Jeśli bowiem zmierzyć człowieka leżącego bądź na wznak, bądź na brzuchu, wówczas całkowita długość jego ciała, mierzona od czubka głowy do stóp, jest sześć razy większa od jego szerokości, mierzonej od jednego boku do drugiego, i dziesięć razy większa niż jego wysokości, mierzona od ziemi ⁸⁷. Dokładność tego opisu ma wręcz

⁸⁴ Augustinus, *De civitate Dei* XV 26, CSEL 40/2, s. 118, 6-10 (= CCL 48, s. 494, 47-51 = PL 41, 473): „Nam quoniam non solas in inferioribus mansiones habere arcam uoluit, uerum etiam in superioribus (et haec dixit bicamerata) et in superioribus superiorum (et haec appellauit tricamerata), ut ab imo sursum uersus tertia consurgeret habitatio”.

⁸⁵ Augustinus, *De civitate Dei* XV 26, CSEL 40/2, s. 117, 11-14 (= CCL 48, s. 494, 23-26 = PL 41, 472).

⁸⁶ Augustinus, *De civitate Dei* XV 26, CSEL 40/2, s. 117, 14-16 (= CCL 48, s. 494, 26-28 = PL 41, 472): „Et quod de lignis quadratis fieri iubetur, undique stabilem uitam sanctorum significat: quacumque enim uerteris quadratum, stabit”.

⁸⁷ Augustinus, *De civitate Dei* XV 26, CSEL 40/2, s. 116, 26-117, 9 (= CCL 48, s. 493, 11-21 = PL 41, 472): „Nam et mensurae ipsae longitudinis et altitudinis et latitudinis eius [i.e. arcae] significant corpus humanum, in cuius ueritate [Christus] ad

charakter szkolnego, podręcznikowego objaśnienia, którego celem wydaje się być z jednej strony zamknięcie dalszej, zbędnej w obliczu przedstawionych faktów dyskusji, z drugiej zaś takie wyjaśnienie tego zagadnienia, aby nawet niezbyt lotne umysły mogły go sobie przyswoić. Ponadto fragment ten był zapewne inspirowany przedstawionym już wyżej krótkim, „anatomicznym” wykładem Ambrożego⁸⁸. W tym sensie uczeń jawi się jako kontynuator myśli swego dawnego mentora. Nowością jest także fragment odnoszący się do bestiariusza arki. Augustyn wyszedł od kwestii mającej pewne znamiona ironii, która to kwestia, jak wynika z jego własnych słów, była podnoszona przez niektórych (chrześcijan): chodziło mianowicie o obecność małych organizmów żywych w arce. W tym kontekście jest mowa o myszach, jaszczurkach, szarańczy, chrząszczach, muchach czy pchłach. Istota zaś tego pytania dotyczyła tego, czy w arce nie było ich przypadkiem więcej, niż to określało zawarte w tekście biblijnym polecenia Boga. Augustyn, odpowiadając na tak postawione pytanie, odwołał się do szerszego kontekstu, w którym należy rozpatrywać ten problem, i na bazie ówczesnych teorii naukowych zwrócił uwagę na następujące zagadnienia: 1) nie było potrzeby zabierania do arki ani ryb, ani ptactwa wodnego; 2) nie było także potrzeby wprowadzania tam istot, które według ówczesnego stanu wiedzy miały się rozmnażać bezpłciowo, rodząc się bądź w ciałach innych organizmów żywych, bądź powstając na bazie rozkładu tychże organizmów. One bowiem zostały niejako potencjalnie dostarczone na pokład arki przez swych „żywicieli”, a o ich ilości zdecydował Bóg; 3) nie było również w arce zwierząt rodzących się drogą bezpłciową z innych ciał, a dopiero w drugim niejako etapie swego rozwoju rozmnażających się drogą spółkowania jak muchy, czy też bytów bezpłciowych z natury, takich jak pszczoły; 4) nie było istot żywych, które, choć mają płęć, nie mogą się rozmnażać drogą płciową, jak muły i mulice. W tym bowiem przypadku wystarczyło, że w arce były konie i osły. Kluczowym punktem odniesienia całego powyższego wywodu była zawarta w perykopie o potopie uwaga, że do arki Bóg nakazał zabrać wyłącznie istoty żywe, mające bądź płęć żeńską bądź męską,

homines praenuntiatus est uenturus et uenit. Humani quippe corporis longitudo a uertice usque ad uestigia sexiens tantum habet quam latitudo, quae est ab uno latere ad alterum latus, et deciens tantum quam altitudo, cuius altitudinis mensura est in latere a dorso ad uentrem; uelut si iacentem hominem metiaris supinum seu pronom, sexiens tantum longus est a capite ad pedes, quam latus a dextra in sinistram uel a sinistra in dextram, et deciens, quam altus a terra”.

⁸⁸ Por. przyp. 34.

czyli samca i samicę (Rdz 6,19; 7,2.3.9.16), które rozmnażają się drogą spółkowania⁸⁹. To drugi wręcz podręcznikowy ekskurs, który stanowił podsumowanie i zamknięcie pewnej, niewolnej od ironii i prześmiewczego sarkazmu dyskusji. Augustyn podkreślił także, że zwierzęta umieszczone w arce Noego są symbolem różnorodności ludzi tworzących Kościół⁹⁰. Wreszcie odwołał się tradycyjnie już do typologii arka – Kościół⁹¹, która jest typologią dominującą w ramach powyższego ekskursu. W zakończeniu swego wykładu zaś autor powrócił do tezy, którą wygłosił na jego początku. Tam bowiem zaznaczył, że w piśmie *Contra Faustum* nadał swej interpretacji perykopy o potopie silny wydźwięk chrystologiczny i eklezjologiczny, ponieważ jego przeciwnik zaprzeczał, jakoby Stary Testament zawierał prorocstwa odnoszące się do Chrystusa. Jednak kończąc swój „potopowy logos” w *De civitate Dei*, Augustyn nie przywołał już imienia Faustusa, lecz podkreślił, ponieważ sądził, że tego właśnie dowiódł, iż perykopa o potopie mówi o wydarzeniu historycznym, które było zarazem starotestamentalnym prorocstwem odnoszącym się do Kościoła⁹².

Prawdopodobnie w tym samym czasie, w którym została napisana XV i XVI księga *De civitate Dei*, powstały także *Quaestiones in Heptateuchum*. Na początku tego pisma, gdzie Augustyn zamieścił objaśnienia do Księgi Rodzaju, znajduje się dość obszerny ekskurs poświęcony perykopie o potopie⁹³. Jednak wywód ten nie jest już tak szczegółowy, jak miało to miejsce w przypadku polemicznego traktatu, skierowanego przeciw Faustusowi, czy też w dziele poświęconym państwu Bożemu. Przypomina on raczej rodzaj wyciągu z tych właśnie pism, którego celem mogło być swego rodzaju ujęcie syntetyczne, posiadające kilka ważnych elementów. Pierwszym z nich jest przypomnienie, że Orygenes, którego imię zostało tutaj przywołane, określał wymiary arki na podstawie „łokcia

⁸⁹ Augustinus, *De civitate Dei* XV 27, CSEL 40/2, s. 120, 21-121, 22 (= CCL 48, s. 496, 55-497, 87 = PL 41, 475).

⁹⁰ Augustinus, *De civitate Dei* XV 27, CSEL 40/2, s. 122, 14-16 (= CCL 48, s. 497, 105-107 = PL 41, 476). Por. przyp. 48-51.

⁹¹ Augustinus, *De civitate Dei* XV 26, CSEL 40/2, s. 116, 23-24 (= CCL 48, s. 493, 8-9 = 41, 472); XV 27, CSEL 40/2, s. 122, 11-25 (= CCL 48, s. 497, 102-116 = PL 41, 476); XVIII 38, CSEL 40/2, s. 328, 6-9 (= CCL 48, s. 633, 3-5 = PL 41, 598).

⁹² Augustinus, *De civitate Dei* XV 27, CSEL 40/2, s. 122, 18-25 (= CCL 48, s. 497, 109-116 = PL 41, 476).

⁹³ Augustinus, *Quaestiones in Heptateuchum* I 4-17, rec. I. Zycha, w: Augustinus, *Quaestiones in Heptateuchum. Adnotationes in Iob*, CSEL 28/2, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1895, s. 5, 23-9, 25 (= PL 34, 549-551).

geometrycznego” (zwanego też egipskim), który miał wartość sześciu zwykłych łokci („cubitus autem geometricus dicit tantum ualere quantum nostra cubita sex ualent”)⁹⁴. Tej wielkości arka była budowana przez sto lat⁹⁵. Wewnętrzna struktura arki została tutaj schematycznie określona na podstawie ostatniego segmentu wersu Rdz 6,16c. Augustyn przytoczył go w następującej formie: „inferiora bicamerata et tricamerata facies eam”⁹⁶, czyli w wersji starołacińskiej, użytej już w *De civitate Dei*. Następnie zaś dodał komentarz, z którego jasno wynika, że arka miała trzy kondygnacje, posiadające razem sześć poziomów⁹⁷. Augustyn nawiązał też do obszernego wykładu zawartego w *De civitate Dei* na temat zwierzyńca arki. Pomiął jednak wszystkie detale i zawęził swoje uwagi do przypomnienia podstawowej tezy, w myśl której w arce znalazły się tylko te istoty żywe, które rozmnażają się drogą płciową, posiadając osobniki rodzaju męskiego i żeńskiego⁹⁸. Wreszcie odnosząc się do kruka i gołębicy Noego, biskup Hippony przedstawił tego pierwszego w świetle całkowicie negatywnym jako ścierwojada, którego natura jest pełnym przeciwieństwem natury gołębicy⁹⁹.

Na podstawie analizy powyższych fragmentów można stwierdzić, że motyw arki Noego zajmował w dorobku pisarskim Augustyna miejsce ważne. Jednym z podstawowych powodów tego stanu rzeczy był prawdopodobnie fakt, że dla biskupa Hippony, idącego za wskazaniem 1P 3,20-21, arka Noego była typem Kościoła, sam Noe – typem Chrystusa, a wody potopu symbolizowały wodę chrztu. Typologie te były już wówczas bardzo dobrze znane, jednak ich duszpasterska wymowa nie straciła nic ze swej aktualności. Należy także pamiętać o tym, że rozważania Augustyna na temat arki były całkowicie podporządkowane

⁹⁴ Augustinus, *Quaestiones in Heptateuchum* I 4, CSEL 28/2, s. 5, 25-6, 2 (= PL 34, 549). Por. przyp. 77-79.

⁹⁵ Augustinus, *Quaestiones in Heptateuchum* I 5, CSEL 28/2, s. 6, 5-6 (= PL 34, 549). Por. przyp. 75.

⁹⁶ Augustinus, *Quaestiones in Heptateuchum* I 6, CSEL 28/2, s. 6, 12-13 (= PL 34, 549).

⁹⁷ Augustinus, *Quaestiones in Heptateuchum* I 6, CSEL 28/2, s. 6, 14-21 (= PL 34, 549): „In hac distinctione totam structuram eius intelligi uoluit, ut haberet inferiora, haberet et superiora inferiorum, quae appellauit bicamerata, haberet et superiora superiorum, quae appellauit tricamerata. in prima quippe habitatione, id est in inferioribus semel camerata erat arca; in secunda uero habitatione supra inferiorem iam bicamerata erat ac per hoc in tertia supra secundam sine dubio tricamerata erat”.

⁹⁸ Augustinus, *Quaestiones in Heptateuchum* I 8, CSEL 28/2, s. 7, 10-16 (= PL 34, 550).

⁹⁹ Augustinus, *Quaestiones in Heptateuchum* I 13, CSEL 28/2, s. 9, 1-2 (= PL 34, 551): „Quod cadaueri potuit coruus insidere, quod columba naturaliter refugit”.

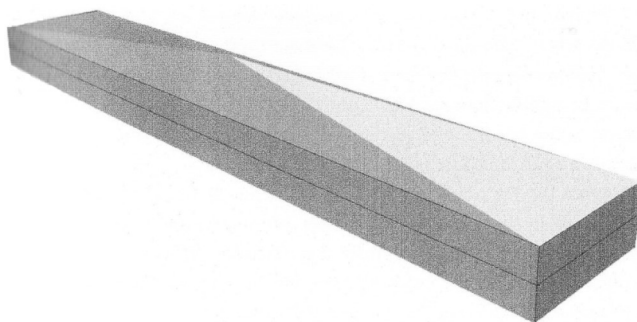
podbudowie tezy głoszącej, że perykopa o potopie opisuje wydarzenie historyczne, będące zarazem starotestamentalnym proroctwem odnoszącym się do Chrystusa i Jego Kościoła. Znając ten punkt wyjścia, łatwo jest zrozumieć chrysto- i eklezjocentryzm, któremu autor ten dał jednoznacznie wyraz zarówno w piśmie, w którym polemizował z tezami Faustusa¹⁰⁰, jak i w monumentalnym traktacie o państwie Bożym¹⁰¹. Analizując zaś opis arki, jaki dają dwa wspomniane dzieła, które dzieli od siebie prawdopodobnie około 20 lat, można dostrzec pewne przesunięcia akcentów. W *Contra Faustum* Augustyn sugerował piramido-podobny kształt arki, która to sugestia nie wraca już w późniejszych jego pismach, co wynikało zapewne z oczywistości tego faktu. Z kolei symbolika liczb (50 łokci szerokości arki = zesłanie Ducha Świętego – Dz 2,1-11; 30 łokci jej wysokości jako odniesienie do wieku Chrystusa w chwili rozpoczęcia swej misji – Łk 3,23) wspomniana w *Contra Faustum* nie była już później przywoływana. Nie powróciły także rozważania nad kolejnością wejścia i wyjścia rodziny Noego z arki. Dodano natomiast w *De civitate Dei* ekskurs oparty na ówczesnym stanie wiedzy z zakresu zoologii, w którym Augustyn dowodził, że Noe zabrał do arki tylko zwierzęta rozmnażające się drogą stosunku płciowego między samcem i samicą. Nowością była również wypowiedź na temat „łokcia geometrycznego” Orygenesesa oraz stwierdzenie, że zwierzęta przybyły do Noego z Bożego rozkazu, a rola patriarchy ograniczyła się do ich umieszczenia w arce. W *De civitate Dei* Augustyn rozszerzył także i pogłębił interpretację fragmentu wersu Rdz 6,16c: „Inferiora bicamerata et tricamerata facies eam”, który pozwala wnosić, że wewnętrzna struktura arki składała się z trzech kondygnacji, podzielonych na sześć poziomów. Można zatem przyjąć tezę, że Augustyński „techniczny” schemat arki uzyskuje się dopiero po scaleniu jej opisu zawartego w *Contra Faustum* i w *De civitate Dei*. Funkcję pomocniczą natomiast pełnią fragmenty zawarte w *De baptismo* i w *Quaestiones in Heptateuchum*. Należy dodać, że traktat na temat chrztu zasługuje na uwagę również dlatego, że Augustyn przytoczył tam Cyprianową tezę o wyłączności zbawienia w Kościele, a fragment ten koresponduje z Augustyńskim chrysto- i eklezjocentrycznym rozumieniem perykopy o potopie.

W 2014 roku dwaj badacze, C. Rudolph i M. Bahmer, przedstawili rekonstrukcyjny schemat arki Noego wykonany na podstawie opisu

¹⁰⁰ Augustinus, *Contra Faustum* XII 39, CSEL 25/1, s. 366, 20-25 (= PL 42, 275).

¹⁰¹ Augustinus, *De civitate Dei* XV 26, CSEL 40/2, s. 116, 23-25 (= CCL 48, s. 493, 8-11 = PL 41, 472).

Augustyna (ryc. 1)¹⁰². Wydaje się, że arka Noego została tutaj zinterpretowana przez pryzmat ciała Chrystusa, co sam biskup Hippony mocno akcentował. W tym sensie chrześcijanie są członkami ciała Chrystusa (Rz 12,4-5; por. 1Kor 6,15; 10,17; Ef 1,23). Z kolei inne teksty biblijne (Ef 1,10.22; 4,15-16; Kol 1,18; 2,18-19) przedstawiają Chrystusa jako głowę Kościoła. W konsekwencji Augustyński model arki Noego łączy w sobie schemat skrzyniowy (horyzontalny) ze schematem piramidalnym (wertykalnym), który stanowi zarazem jego zwieńczenie. Stąd bierze się skrzyniowo-piramidalna rekonstrukcja arki Augustyna, która jest nie tyle odpowiednikiem opisu biblijnego w wersji starołacińskiej, co wynikiem teologicznych rozważań Augustyna na temat arki, przełożonych na język obrazu.

Ryc. 1: Arka Noego według opisu Augustyna – rekonstrukcja C. Rudolpha i M. Bahmera (2014)

Bibliography

Sources

- Ambrosius, *De Noe*, w: Ambrosius, *Opera*, cz. 1, ed. C. Schenkl, CSEL 32, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1896, s. 413-497.
- Augustinus, *Contra Faustum libri XXXIII*, w: Augustinus, [*Opera*], ed. I. Zycha, CSEL 25/1, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1891, s. 251-797.
- Augustinus, *Contra Secundinum*, w: Augustinus, *Opera*, cz. 6/2, rec. I. Zycha, CSEL 25/2, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1892, s. 906-947.

¹⁰² Rudolph, *The Mystic Ark*, s. 71, ryc. 41.

- Augustinus, *De baptismo*, w: Augustinus, *Scripta contra Donatistas*, cz. 1, rec. M. Pet-schenig, CSEL 51, Vindobonae – Lipsiae 1908, s. 145-375 (= PL 43, 107-244).
- Augustinus, *De civitate Dei*, rec. E. Hoffmann, CSEL 40/1-2, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1900.
- Augustinus, *De doctrina christiana*, w: Augustinus, *De doctrina christiana. De vera religione*, ed. K.D. Daur – J. Martin, CCL 32, Turnholti 1962, s. 1-167.
- Augustinus, *Enarrationes in Psalmos LI-C*, ed. D.E. Dekkers – I. Fraipont, CCL 39, Turnholti 1956.
- Augustinus, *Enarrationes in Psalmos CI-CL*, ed. D.E. Dekkers – I. Fraipont, CCL 40, Turnholti 1956.
- Augustinus, *Epistula ad Catholicos de secta Donatistorum* [= *De unitate ecclesiae*], w: Augustinus, *Scripta contra Donatistas*, cz. 2, rec. M. Peschenig, CSEL 52, Vindobonae – Lipsiae 1909, s. 228-322.
- Augustinus, *In Ioannis Evangelium tractatus CXXIV*, ed. D.R. Willems, CCL 36, Turnholti 1954.
- Augustinus, *Quaestiones in Heptateuchum*, w: Augustinus, *Quaestiones in Heptateuchum. Adnotationes in Iob*, rec. I. Zycha, CSEL 28/2, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1895, s. 3-506.
- Augustinus, *Sermonum classis IV: Sermones de diversis*, PL 39, 1493-1638.
- Biblia pierwszego Kościoła*, tł. R. Popowski, Prymasowska Seria Biblijna [43], Warszawa 2016.
- Clemens Alexandrinus, [*Werke*], t. 2: *Stromata, Buch I-VI*, ed. O. Stählin, GCS 15, Leipzig 1906.
- Cyprianus, *Epistulae*, ed. G. Hartel, CSEL 3/2, Vindobonae 1871.
- Cyrillus Hierosolymitanus, *Catecheses*, PG 33, 332A-1060A.
- Gregorius Iliberritanus, *De arca Noe*, w: Gregorius Iliberritanus, *Quae superunt*, ed. V. Bvlhart, CCL 69, Turnholti 1967, s. 149-155.
- Hieronymus, *Adversus Iovinianum*, PL 23, 211A-3338B.
- Hieronymus, *Epistulae*, cz. 3: *Epistulae CXXI-CLIV*, rec. I. Hilberg, CSEL 56, Vindobonae – Lipsiae 1918.
- Hugo de Sancto Victore, *De arca Noe*, w: Hugo de Sancto Victore, *De archa Noe. Libellus de formatione arche*, ed. P. Sicard, CCCM 176, Turnhout 2001, s. 3-117.
- Hugo de Sancto Victore, *Libellus de formatione arche*, w: Hugo de Sancto Victore, *De archa Noe. Libellus de formatione arche*, ed. P. Sicard, CCCM 176, Turnhout 2001, s. 121-162.
- Isidorus Pelusiota, *Epistolae*, PG 78, 177A-1645D.
- Origenes, *Contra Celsum*, w: Origenes, *Werke*, t. 2: *Buch V-VIII Gegen Celsus. Die Schrift vom Gebet*, ed. P. Koetschau, GCS 3, Leipzig 1899, s. 1-293.
- Origenes, *Homilia II in Genesim*, w: Origenes, *Werke*, t. 6: *Homilien zum Hexateuch in Rufins Übersetzung*, cz. 1: *Die Homilien zu Genesis, Exodus und Leviticus*, ed. W.A. Baehrens, GCS 29, Leipzig 1920, s. 22, 15-39, 3, tł. S. Kalinkowski,

- Orygenes, *Homilie o Księdze Rodzaju, Wyjścia*, PSP 31/1, Warszawa 1984 (wyd. 2, ŻMT 64, Kraków 2012).
- Procopius Gazaecus, *Commentarii in Genesim*, w: Prokop von Gaza, *Eclogarum in libros historicos Veteris Testamenti epitome*, t. 1: *Der Genesiskommentar*, ed. K. Metzler, GCS N.F. 22, Berlin – München – Boston 2015.
- Pseudo-Cyprianus, *Ad Novatianum*, w: Cyprianus, *Opera spuria*, rec. G. Hartel, CSEL 3/3, Vindobonae 1871, s. 52,8-69,9.
- Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, ed. A. Rahlfs, Stuttgart 1979.
- Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum*, ed. J.W. Wevers, Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis editum 1, Göttingen 1974.
- Tertullianus, *De idololatria*, w: Tertullianus, *Opera*, t. 1, rec. A. Reifferscheid – G. Wisowa, CSEL 20, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1890, s. 30-58.
- Vetus Latina. Die Reste der altlateinischen Bibel*, t. 2: *Genesis*, ed. B. Fischer, Freiburg im Breisgau 1954.

Studies

- Allen D.C., *The Legend of Noah: Renaissance Rationalism in Art, Science, and Letters*, Illinois Studies in Language and Literature 33, 3/4, Urbana 1949.
- Altaner B., *Augustinus und Philo von Alexandria. Eine Quellenkritische Untersuchung*, „Zeitschrift für Katholische Theologie” 65 (1941) s. 81-90 (= Altaner B., *Kleine patristische Schriften*, red. G. Glockmann, Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 83, Berlin 1967, s. 181-193).
- Arce J., *Noé en Mérida (Augusta Emerita)*, „Archivo Español de Arqueología” 73/181-182 (2000) s. 285-293.
- Arias Montanus B., *Liber Ioseph, sive, de arcano sermone, ad sacri apparatus instructionem*, Antverpiæ 1571.
- Arias Montanus B., *Noah, sive, de arcae fabrica, et forma*, w: *Exemplar, sive, de sacris fabricis liber*, Antverpiæ 1572, s. 6-18.
- Avellis L., *Note sull'iconografia di Noé nell'arca (III-VI sec.)*, „Vetera Christianorum” 45 (2008) s. 19-45.
- Bailey L.R., *Ark*, w: *Mercer Dictionary of the Bible*, red. W.E. Mills, Macon 1997, s. 63-64.
- Bogaert P.M., *La Bible latine des origins au moyen âge. Aperçu historique, état des questions*, „Revue Théologique de Louvain” 19 (1988) s. 137-159, 276-314.
- Bogaert P.M., *Latin Versions*, w: *The Anchor Bible Dictionary*, t. 6: *Si – Z*, ed. D.N. Freedman, New York 1992, k. 799-803.
- Bogaert P.M., *Versions de la Bible*, I: *Versions anciennes*, 10: *Versions latines de la Bible*, w: *Catholicisme*, t. 15/72, Paris 1999, k. 910-913.

- Bogaert P.M., *The Vetus Latina*, w: *The Oxford Handbook of the Septuagint*, red. A.G. Salvesen – T.M. Law, Oxford 2021, s. 623-688.
- Böttrich C., *Die Baumaße der Arche in jüdischer und christlicher Auslegung*, „Leqach” 1 (2001) s. 90-101.
- Breidbach O. – Ghiselin M.T., *Athanasius Kircher (1602-1680) on Noah's Ark: Baroque „Intelligent Science” Theory*, „Proceedings of the California Academy of Sciences” 57/36 (2006) s. 991-1002.
- Budde L., *Die rettende Arche Noes*, „Rivista di Archeologia Cristiana” 32 (1956) s. 41-58.
- Buteo J., *De arca Noe, cuius formae capacitatisque fuerit*, w: J. Buteo, *Opera geometrica*, Lugduni 1554, s. 5-30.
- Buteo J., *The Shape and Capacity of Noah's Ark*, tr. T. Griffith – N. Miller, Center for Origins Research Issues in Creation 2, Eugene 2008.
- Cahn W., *Arca di Noè*, w: *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, t. 2: *Animali – Bacini*, red. A.M. Romanini, Roma 1991, s. 266-268.
- Contessa A., *Noah's Ark on the two Mountains of Ararat: The Iconography of the Cycle of Noah in the Ripoll and Roda Bibles*, „Word & Image” 20/4 (2004) s. 257-270.
- Courcelle P., *Saint Augustin a-t-il lu Philon d'Alexendrie?*, „Revue des Études Anciennes” 63/1-2 (1961) s. 78-85.
- Daniélou J., *Déluge, baptême, jugement*, „Dieu Vivant” 8 (1947) s. 95-112.
- Daniélou J., *Sacramentum futuri: études sur les origines de la typologie biblique*, Études de Théologie Historique 25, Paris 1950.
- Daniélou J., *Les symboles chrétiens primitifs*, Paris 1961.
- Dedie M., *Noé dans la tradition syriaque. Une mer de symboles*, „Revue de l'Histoire des Religions” 232/4 (2015) s. 585-622.
- Dinkler-von Schubert E., *Arca und scrinium: zu Ikonographie und Zweckbestimmung spätrömischer Kästchen*, „Jahrbuch für Antike und Christentum” 23 (1980) s. 141-157.
- Drexel J., *Noe architectus arcae in diluvio nauarchus, descriptis et morali doctrina illustratus*, Monachii 1639.
- Dulaey M., *Le „De arca” de Grégoire d'Elvire et la tradition exégétique ancienne*, „Graphè” 15 (2006) s. 79-102.
- Dummer J., *Itala*, w: *Metzler Lexikon antiker Autoren*, red. O. Schützer, Stuttgart – Weimar 1997, s. 374-375.
- Emery C., *John Wilkins and Noah's Ark*, „Modern Language Quarterly” 9/3 (1948) s. 286-291.
- Fabre P.A., *L'Arche de Kircher: Le dernier voyage de l'Arche de Noé dans le monde moderne*, „Revue de l'Histoire des Religions” 239/2 (2022) s. 361-379.
- Fink J., *Noe der Gerechte in der frühchristlichen Kunst*, Beihefte zum Archiv für Kunstgeschichte 4, Münster 1955.

- Gasbarri G., *Quando il diluvio inondò la terra. Immagini di catastrofi acquatiche nell'arte bizantina*, w: *La città liquida, la città assetata. Storia di un rapporto di lunga durata*, red. M. Galtarossa – L. Genovese, Roma 2014, s. 13-32.
- Goetsch P. – Walsh M.M., *Flood*, w: *Dictionary of Biblical Tradition in English Literature*, red. D.L. Jeffrey, Grand Rapids 1992, s. 285-288.
- Haelewyck J.C., *Les premières versions latines de la Bible*, w: *Les premières traditions de la Bible*, red. C.B. Amphoux – J. Margain, Histoire du Texte Biblique 2, Lausanne 1996, s. 122-136.
- Hohl H., *Sintflut*, w: *Lexikon der christlichen Ikonographie*, t. 4: *Saba, Königin von – Zypresse*, red. E. Kirschbaum, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1972, k. 160-163.
- Hostus M., *In fabricam arcae Noah Genes. VI. diligens inquisitio*, Francofordiae ad Oderam 1575.
- Kircher A., *Arca Noë in tres libros digesta*, Amstelodami 1675.
- Kochanek P., *Arka Noego Michala Aniola w kontekście chrześcijańskiej tradycji bizantyńskiej i łacińskiej*, w: *Male miasta. Ruch i zmiana*, red. M. Zemło, Acta Collegii Suprasliensis 34, Białystok – Dębica – Supraśl 2024, s. 15-100.
- Kochanek P., *Geneza i struktura arki Noego w II Homilii do Księgi Rodzaju Orygenes w przekładzie Rufina z Akwilei*, „In Gremium” 18 (2024) s. 155-173.
- Kochanek P., *Struktura arki Noego (Rdz 6,14-16) w łacińskich źródłach patrystycznych przed Augustynem z Hippony*, „Vox Patrum” 91 (2024) s. 321-340.
- Leclercq H., *Arche*, w: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. 1/2: *Amict – Azymes*, Paris 1907, k. 2709-2732.
- Le Pelletier J., *Dissertation sur l'Arche de Noé*, w: J. Le Pelletier, *Dissertations sur l'Arche de Noé, et sur l'Hémine et La Livre de S. Benoist*, Rouen 1700, s. 1-520.
- Lewis J.P., *A Study of the Interpretation of Noah and the Flood in Jewish and Christian Literature*, Leiden 1968.
- Lewis J.P., *Noah and the Flood in Jewish, Christian, and Muslim Tradition*, „The Biblical Archeologist” 47/4 (1984) s. 224-239.
- Lezzi M.T., *L'arche de Noé en forme de bateau: naissance d'une tradition iconographique*, „Cahiers de Civilisation Médiévale” 37 (1994) s. 301-324.
- Lundberg P.I., *La typologie baptismal dans l'ancienne Église*, Acta Seminarii Neotestamentici Upsaliensis 10, Leipzig – Uppsala 1942.
- Łach S. – Wagner H., *Arka Noego*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 1, red. E. Gryglewicz et al., Lublin 1995, k. 921.
- McCartney E.S., *Noah's Ark and the Flood: A Study in Patristic Literature and Modern Folklore*, „Papers of the Michigan Academy of Science, Art and Letters” 18 (1932) s. 71-100.
- Pietras H., *Wprowadzenie*, w: Orygenes, *Homilie o Księdze Rodzaju. Homilie o Księdze Wyjścia*, tł. S. Kalinkowski, Źródła Myśli Teologicznej 64, Kraków 2012, s. 5-15.
- Poulouin C., *L'„Arca Noe” de Kircher (1675): relire le récit biblique après la critique libertine*, „Graphè” 15 (2006) s. 135-156.

- Rahner H., *Antenna crucis VII: Die Arca Noe als Schiff des Heils*, „Zeitschrift für Katholische Theologie” 86/2 (1964) s. 137-179 (= Rahner H., *Symbole der Kirche. Die Ekklesiologie der Väter*, Salzburg 1964, s. 504-547).
- Recherches sur l'histoire de la Bible latine: Colloque organisé à Louvain-la-Neuve pour la promotion de H.J. Frede au doctorat honoris causa en théologie le 18 avril 1986*, red. R. Gryson – P.-M. Bogaert, Cahiers de la Revue Théologique de Louvain 19, Louvain-la-Neuve 1987.
- Rudolph C., *The Mystic Ark. Hugh of Saint Victor, Art, and Thought in the Twelfth Century*, Cambridge 2014.
- Schmidtke F., *Arche*, w: *Reallexikon für Antike und Christentum*, t. 1: *A und O – Bauen*, Stuttgart 1950, k. 597-602.
- Terka M., *O możliwości zbawienia poza Kościołem. Wybrane zagadnienia z soteriologii św. Augustyna*, „Vox Patrum” 34/62 (2014) s. 511-539.
- Testa E.N., *La figura di Noé secondo i SS. Padri (contributo alla storia della esegesi)*, „Liber Annuus” 20 (1970) s. 138-165.
- Tonsing E.F., *The Interpretation of Noah in early Christian Art and Literature*, University of California, Santa Barbara 1978 (Ph.D. Dissertation, wydane w: Ann Arbor, University Microfilms International, 1984).
- Unger R.W., *The Art of Medieval Technology: Images of Noah the Shipbuilder*, New Brunswick 1991.
- Villain-Gandossi C., *À propos de la construction de l'arche de Noé à travers l'iconographie médiévale*, „Archaeonautica” 14 (1998) s. 195-203.
- Wilkins J., *A Essay toward a Real Character, and a Philosophical Language*, London 1668.
- Wilpert J., *Die Malereien der Katakomben Roms*, Freiburg im Breisgau 1903.
- Wilson M.W., *Noah, the Ark, and the Flood in Early Christian Literature*, „Scriptura” 113/3 (2014) s. 286-297.
- Witte-Ohr J. – Schellewald B., *Noah*, w: *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, t. 6: *Mandorla – Nubien*, red. M. Restle, Stuttgart 2005, k. 1013-1030.
- Ziegler L., *Die lateinischen Bibelübersetzungen vor Hieronymus und die Itala des Augustinus. Ein Beitrag zur Geschichte der Heiligen Schrift*, München 1879.
- Zinato S., *Arranging „Res” and „Things” in Restoration Times: Wilkins's Noah's Ark Sabotaged on the Comic Stage*, w: *Rehearsals of the Modern: Experience and Experiment in Restoration Drama*, red. S. Zinato, Domini. Critica e Letteratura 100, Napoli 2010, s. 35-48.